

М.С. Грушевський доручив йому підготувати для УЦР матеріал про природні багатства та господарчі можливості України. Результатом цієї роботи з'явилися праці "Природні багатства України" (вийшла друком у 1918 р.). За свідченням самого автора, "Природні багатства...", або ж поширена пізніше "Економічна географія України" слугували довідковим матеріалом для праці українських торговельних місій за кордоном⁴⁹.

Таким чином, спираючись на наведені факти, можна достатньо аргументовано стверджувати, що продовольча проблема в період УЦР була однією з найважливіших. Вона мала відношення майже до всіх сфер тогочасного економічного та політичного життя країни. Питання продовольства поставали при вирішенні аграрних, військових, дипломатичних та інших проблем. Великий внесок у розв'язання цієї ситуації внесла українська інтелігенція, представники якої грали провідну роль у тогочасному урядові. Подальші архівні розвідки можуть надати новий матеріал для вивчення аспектів продовольчої проблеми в означений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шерман І.А. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні // Уч. зап.ХДУ. т. 89. - Пра історичного ф-ту. - 1957. - С. 166-177;
2. Понеділко В.І. Про боротьбу Комуністичної партії за хліб у 1918 р. Український історичний журнал. - 1973. - № 11. - С. 52-56;
3. Реверук В.Я. Продовольчі загони України > боротьбі за хліб у 1918 р. // Український історичний журнал. - 1983. - № 3. - С. 34-40.;
4. Борисов В.. Продовольча політика на Україні (1917-1920). - Луганськ, 1991.-130 с.;
5. Копиленко О.Л. Сто днів Центральної Ради. - К., 1992. - 204 с.;
6. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. - К., 1995. - 327 с.;
7. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Центральної Ради. - К., 1995. - 254 с.;
8. Гавриленко О.О. Продовольче питання як важливий чинник зовнішньої політики УЦР. // 36. на>ь праць. Серія "Історія та географія" - Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. - Харків, 2000. - Вип.6. - С. 129-135;
9. Дорошенко Д.І. Історія України. В двох томах. - Т. 1. - К., 2002. - 320 і
10. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради та Директорії!'. - Житомира 1992. -124 с.;
11. Верстюк В., Осташко Т. Вказана праця. -С. 11,14;
12. Там само. - С. 15;
13. Там само. - С. 5Сн 190;
14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. - Т. 2. - К., 1997. - С. 351-414.
15. Там само. - Т.1. - С. 83;
16. Там само. - Т. 1 - С. 179;
17. Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття Тимчасової Інструкції генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні на IV сесії Українсько Центральної Ради. // Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 80-86;
18. Верстюк В., Осташко І. Вказана праця. С. 87;
19. Українська Центральна Рада. - Т. 1. -С. 184-185;
20. Там само. -Т. 1-С. 224;
21. Таї само. - Т. 1. - С. 200;
22. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - С. 59;
23. Українська Центральна Рада. - Т. 1. - С. 267-268;
24. Там само. - Т. 1. С. 267;
25. Та само. - Т. 1. - С. 314-315;
26. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1928. В двох томах. - Т. 1. - К., 2002. -С 116;
27. Там само. - С. - 122;
28. Феценко-Чопівський І. Вказана праця. - С. 37;
29. Українська Централью Рада. - Т. 1. - С. 381;
30. Вісник Генерального Секретаріату УНР. - 1917. - 23 листопада;
31. Українськи Центральна Рада.-Т. 1. - С. 486;
32. Там само. - Т. 1. -С. 475;33. Там само. - Т. 1. -С. 486-487;
34. Там само.- Т. 2. -С. 14;
35. Там само. - Т. 1. -С. 500-501;
36. Вісник Генерального Секретаріату УНР. - 1917. - И- листопада;
37. Українська Центральна Рада. - Т. 2. - С. 42;
38. Там само;
39. Там само. - Т. 1. -С. 480, 488, 521
40. Там само. - Т. 2. - С. 42;
41. Там само. - Т. 2. - С.79;
42. Гавриленко О.О. Продовольче питання як важлива» чинник зовнішньої політики УНР. - С. 129-134;
43. Українська Центральна Рада. - Т. І. - С. 499-500;
44. Центральний державний архів вищих органів і управління України (далі - ЦДАВО України) - Ф. 2197. - Оп_ 1. - Спр. 155. - Арк. 12;
45. Городня Н. Україна в системі міжнародних відносин за часів Центральної Ради Історія України. - 1997. - № 42. - С. 2;
46. ЦДАВО України. - Ф. 1064. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк 47;
47. Там сам:- Ф. 2197. - Оп. 1. - Спр. 125 - Арк. 1;
48. Там само. - Ф.2197. - Оп. 1. - Спр. 125. - Арк. 29;
49. Феценкс-Чопівський І. Вказана праця. - С. 40-42.

В.Г.Бондарен,

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ВІДРОДЖЕННІ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1917-1918 РР.)

З дореволюційних часів українська інтелігенція відігравала важливу роль у духовному житті суспільства. Вона запишатає єдиною соціальною силою, яка була лідере українського суспільства в період відродження національної державності (1917-1918 рр. Активну участь брала інтелігенція і в військовому будівництві. Серед військових формувань, які виникли у 1917р.. було і Вільне Козацтво. Інтелігенція не тільки стала соціальною базо*

відроджуваного козацтва, але і очолила його. Тому важливо для з'ясування діяльності, леології, партійно-політичної орієнтації розглянути участь національної інтелігенції у "процесі відродження Українського Вільного Козацтва.

Історіографія проблеми Вільного Козацтва склала цілий напрямок, який у своєму гозвитку мав кілька якісних етапів:

- Перший, міжвоєнний - 20- 30 рр.;
- Другий, повоєнний - друга половина 40-х - 80-ті рр.;
- Третій розпочинається із здобуття Україною незалежності на рубежі 90-х рр. і продовжується донині.

У 20 -30-ті роки формуються два напрямки в історіографії : радянський та національно - державницький. У полі зору радянських істориків перебували лише питання гро створення і функціонування в Україні Червоної Гвардії, дослідження носили заідеологізований характер. Цінний фактичний матеріал містили публікації у журналі "Літопис революції", у збірниках, присвячених 10-ій річниці Жовтня, у працях А. Горба. А. Дорошенка^{1,2,3}. Водночас у працях, що побачили світ за межами України, порушена -роблема розглядалась зовсім в іншій площині. Це були передусім публікації, що належали перу провідних діячів українського національно-визвольного руху - В. Винниченка, П. "•ристюка, М.Шаповала, І.Мазепи⁴. Паралельно розпочинається вивчення історії Вільного •озацтва (далі В.К.). Біля витоків історіографії В.К. були праці Ю.Тютюнника, А.Жука, ..Доценка та Р.Бориса\

На другому етапі у післявоєнний період еміграційні дослідники історії В.К. не і гдали загаюм нічого нового до наукового доробку своїх попередників. Видані у цей час праці мають переважно науково-популярний характер⁶. У 50 - 80-х рр. радянські історики публікують підсумкові праці, де також міститься цінний фактичний матеріал⁷.

З утворенням незалежної Української держави значно зріс інтерес до історії її війська. Створення організації В.К. стало темою українських істориків В.Голубка, Б.Солдатенка, Г.Захарченка, М.Кравчука, Г.Гаврилюка, О.Тимощука⁸. З'явилося перше дисертаційне дослідження з історії В.К. - В. Лободаєва⁹. Нині ці роботи відбивають останні досягнення вітчизняної історичної науки щодо проблеми .

Організація В.К. з початку виникнення носила регіональний характер. Тільки у ховтні 1917р. склався керівний центр , але в умовах наростаючої анархії та війни між УНР та "більшовицькою Росією він не набув впливовості на місцеві організації В.К. Тому важливим є пегіональний аспект у дослідженнях проблеми В.К. Дослідники цієї проблеми від Р.Бориса, ..Бантиш - Каменського і до В.Голубка та В.Лободаєва спираються на історію ївенігородського Коша В.К. Вивчаючи його організацію, розвиток та діяльність, вони :солять висновки та виводять закономірності, розповсюджуючи їх на діяльність В.К. в інших регіонах України. Тому, на наш погляд, важливо подати спільні та відмінні риси його в різних регіонах. Це буде сприяти відтворенню цілісної картини історичного процесу, надасть м гжливість більш об'єктивно виявити загальні закономірності вільнокозацького руху.

Велике значення у дослідженні загаїьних закономірностей та регіональних ісобливостей складають проблеми визначення місця різних соціальних груп та класів у соціальній базі В.К., а також боротьба цих груп та класів за ідеологічний вплив та лідерство вільнокозацькому русі. Вплив різних установ, створених цими групами та класами, на процес організації та діяльності В.К. Певну роль відіграв і суб'єктивний фактор. Автор статті намагався дослідити соціальну базу В.К. на Півдні України та місце в ній інтелігенції, виявити роль "Просвіт" у процесі організації В.К., показати роль окремих представників інтелігенції у формуванні та діяльності вільнокозацького руху у Південному регіоні.

Проблема соціальної бази в історіографії, на наш погляд, досліджена недостатньо. З самого початку вивчення проблеми дослідники занадто загально визначали соціальну базу, -е використовуючи конкретно-соціологічні, статистичні і політологічні методи. Крім того, вони поділились на кілька груп в залежності від своїх поглядів.

Перша група дослідників вважає, що соціальною базою організації було переважно селянство (З. Стефанів¹⁰, О. Доценко⁵, В. Задоянний⁶, Ю. Кульчицький¹¹, В. Солдатенко¹²) і інші (В. Лободаєв⁹, Г. Папакін¹³) - виключно селянським. Дослідники виходять з теорії безбуржуазності, неповноти та аграрності української нації і в основу дослідження беруть Звенигородський Кіш Вільного Козацтва. Друга група дослідників дотримується іншої позиції, що вільнокозацький рух мав широку соціальну базу (П. Мірчук , М. Шкільник , Д. Дорошенко, Ю. Самарський, І. Цапко, М. Кравчук, О. Мироненко, В. Голубко¹⁴⁺²¹). П. Захарченко, підтримуючи цю позицію, залишав ініціативу відродження козацтва за селянством. Більш радикальну позицію займав Р. Млиновецький²², який стверджував, що селянство не відіграло великої ролі у формуванні організації В.К. Ми вважаємо, як з'ясування соціальної бази буде більш об'єктивним і повним при дослідженні регіональних особливостей. З огляду на вище вказане, розглянемо соціальну базу організації В.К. Півдні України.

Значення міста для національно-визвольних змагань та національного руху бага дослідників вважає недооцінюваним. Наголос на відсталості міського життя царської Росії.. повинен затемнювати того факту, що будь-який розвиток цього суспільства відбувався в місті. Міста були адміністративними, культурними і з кінця XIX ст. економічними осередками. "Поширення (якщо не витоки, націоналізму як руху, - пише Е.Д.Сміт, - переважно міським феноменом, а його головні прибічники є не просто мешканцями міста, але й продуктами контрасту між містом та селом, контрасту, якому судилося відіграти значну роль у суспільній свідомості сучасної епохи"²⁵. Саме місто, яке передбачало значну соціальну мобільність і створювало конкурентне середовище для середніх класів, зокрема багатотітнічних містах Східної Європи, відіграло вирішальну роль у появі і ще важливіше - розповсюдженні націоналізму. Це можна сказати і про український національний рух> Український "патріотичний дух" поширювався з Києва, Харкова і Санкт-Петербурга, а не сільської місцевості на місто²⁴. "Але місто, - писав учасник українського руху в 1907р_ ставши лабораторією обмосковлення українського народу, стає разом з тим і тією кузницею, якій виховуються перші елементи його національної свідомості" ⁵.

Зародившись на Звенигородщині, у сільській місцевості, В.К. поширилося в містечка, а потім на великі міста - Київ, Полтаву, Чернігів. На Півдні України козацтво відродилося у великих містах -Одесі , Катеринославі і Херсоні, потім поширилося в містечка і сільську місцевість. Це було обумовлено наступними факторами.

Швидкий економічний розвиток Півдня в другій половині XIX ст. був головною причиною того, що в 1897р. український показник урбанізації-13,2% всього населення був вищий, ніж середній показник для Європейської Росії-12,9%. На 1897 р. населення Півд* складало 6295056, міське населення-1319331, % до всього населення 21,0. Для порівняння на Лівобережжі-11,2%, на Правобережжі-9,6%²⁴. Українці серед міського населення Півд склали 17,5% , але в абсолютних цифрах - 231225. Таким чином, українці Півдня мешкали у великих містах, на відміну від українського населення Лівобережжя та Правобережжя. Тому центрами відродження козацтва стали міста Півдня. Більш докладно зупинимося на промислових містах міського населення, з яких створювалося В.К. Півдня.

Серед таких промислових були робітники, дрібні та середні підприємці . службовці інтелігенція. Південь, ставши промисловим центром у пореформений час, мав велику концентрацію робітничого класу. У 1912 р. половина всієї робочої сили України використовувалася в цьому індустріальному анклаві²⁶. Серед робітників українці склали 25-30%. Вони мали низький освітній рівень, зазнавали масової русифікації . Отже, не могли стати керівниками національного руху. Підприємці Півдня , головним чином дрібні середні, були політично слабкими , похлибними, недостатньо національно свідомі.¹ Тільки інтелігенція мала високий освітній та культурний рівень. У країні з масовою неписьменністю й неучтвом кілька тисяч представників інтелігенції були в повністю незрозумінні слова "інтелектом" народу²⁷. Завдяки цьому інтелігенція стала організатором

лейним натхненником , керівником національно-визвольного руху у 1917-1918 рр. на Півдні України.

Про роль інтелігенції О.Шумський писав : "Починаючи з затишних покоїв київських професорів, лікарів, чиновників, адвокатів, письменників та просто збіднілої шляхти, ріжних їх громад та студентської молоді, формування на цьому програми так званого українського громадянства поширюється в дрібніші міста, на цю ж саму, тільки дрібнішу від київської глібром, категорію суспільства, а далі - через попівсько-учительсько-агрономічні кола йде гганізація сільських та містечкових просвіт, аматорських гуртків..."²⁸.

Розглянемо становище української інтелігенції напередодні 1917р. За переписом 1897 р. налічувалось лише 24 тис. осіб з якимось ступенем вищої освіти і 17 тис. з середньою спеціальною підготовкою²⁴. Слабкість української інтелігенції добре ілюструють дані перепису про її частку в тих професіях, що зазвичай служили серцевиною національного руху. Лише 16 % юристів, менш як чверть учителів, 10 % письменників і артистів належати *97 р. до української національності. Зі 127 тис. осіб, зазначених у перепису як такі, що мають професії, пов'язані з розумовою працею, українців було менше третини. Лише поміж них , хто обіймав посади в земстві та інших місцевих установах (клерки, секретарі тощо). Українці становили більшість (57 %) ²⁴. Таким чином , українська інтелігенція не була численною, але мала високий рівень національної свідомості. Новонароджена українська інтелігенція мала також матеріальні причини для бажання бачити власні національні закони та статuti. Українські школи, газети та українізована державна служба означали б робочі умови й змінили б правила конкурентного середовища на її користь. Для досягнення своїх цілей їй належало мобілізувати сили, що були в її розпорядженні , - народ , оскільки, крім цього, вона не мала нічого. "...Новій буржуазно-націоналістичній інтелігенції належало залучити маси до історії..."²⁹.

Українська інтелігенція виховувалась на історії та ідеалах козацького минулого - паши. Ідеологія національного руху також формувалась під впливом національного міфу про козацтво. Внаслідок цього вона взяла активну участь у відродженні козацтва 1917-1918 рр. та стала його соціальною базою. Про це свідчать факти зародження вільнокозацького руху в Одесі. Першими учасниками були молоді люди з "Союзу Української Молоді". Вони у кінці березня 1917 р. в Одесі піднялися на боротьбу . До складу Союзу входили семінаристи, гімназисти і учні середніх навчальних закладів, разом - 500 осіб. У квітні із "Союзу Української Молоді" виділилась група, що заснувала "Одеську Січ". Український Військовий Комітет на чолі з Іваном Луценком - членом Генеральної Ради УВК - дав їм структуру³⁰. На початок були сформовані дві сотні по 30-40 осіб. Поступово чисельність груп збільшувалась. Соціальною базою стали робітники, службовці, торговці, ремісники та селяни навколишніх сіл.

Такі ж процеси відбувалися у Катеринославі та на Херсонщині. У Катеринославі більшість учасників В.К. складали робітники , але до організаційної групи входили студент Г Горобець, агроном (майбутній голова уряду УНР) - Мазепа, лікар - І.Малашко. Названий швар став організатором та керівником УВК у Луганську та Бахмуті. На Херсонщині організаторами вільнокозацького руху були вчитель І. Бондаренко , письменник Ф. Уелешко .

Важливе місце у розгортанні названого руху зіграли інституції , створені та керовані національною інтелігенцією, головною серед них була «просвіта». На наш погляд , місце "просвіти" у відродженні козацтва досліджено недостатньо. На Катеринославіні "просвіти" тереглися навіть у роки першої світової війни. До них входили національно свідомі селяни, інтелігенція. У своїй роботі, яка бурхливо розвивалась після лютневої революції, вони використовували історичні традиції козацтва (це подавалось у вигляді лекцій, вступів з лекціями перед населенням, в театральних виставах, розповсюдженні інформації в газетах), тому не дивно, що члени "просвіт" першими вступали до лав В.К.³².

У Катеринославі "просвіта" була заснована 11 березня, а урочисто відкрита 18 березня 1917 р. І.Мазепа зазначає велике значення діяльності "просвіт" для національного

руху на Катеринославщині: "...поруч з політичним життям катеринославські робітники всюди, де тільки можна, брали активну участь в українському культурно-освітньому русі, особливо енергійно вони працювали в "просвітах", що ще перед революцією 1917 р. повстали в різних селах на периферії Катеринослава, як наприклад Мануйлівка. Діївка. Лоцманська - Кам'янка та інші, майже всі ці "просвіти" склалися переважно з робітників катеринославських заводів..."⁴. В селах , про які згадує І.Мазепа , першими виникли організації В.К., а один із засновників Мануйлівської "просвіти" Ф.Сторубель став отаманом вільного козацтва⁴.

24 березня 1917 р. з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію катеринославської "просвіти" . В Олександрівську серед засновників "просвіти" були три залізничники та сім поштовиків³². До керівництва "просвіти" ввійшли Ткаченко (як голова), Ю. Магалевський, Скасків, І.Оліфер. Влітку 1917 р. робітники південних залізничних майстерень катеринославської залізниці заснували культурно-освітні організації - курені "Січ" та "Хортиця". Головою куреня "Хортиця" став Іван Корнійович Оліфер , а куреня "Січ" - Костянтин Дмитрович Білашкевич³³. І.Оліфер та К.Білашкевич як представники куренів, брали активну участь у засіданнях повітової ради, міської думи, а І.Оліфер став членом міської ради робітничих та солдатських депутатів"³⁴.

Підсумовуючи , необхідно зазначити, що організаційні форми , назви , напрямки діяльності просвітянських організацій створювали передумови для організації В.К. в Олександрівську та інших містах та селах півдня.

Велике значення для відродження козацтва у місті та повіті відіграла постать Ю.Магалевського. Як голова повітової ради він активно підтримував організацію В.К. Георгій (Юрій) Магалевський народився в 1877 р., середню художню освіту одержав в Одесі з 1898 по 1907рр. навчався в академії мистецтв у І. Репіна. З 1907 по 1917рр. працював викладачем чистописання і малювання в Олександрівському міському комерційному училищі імені графа С.Ю.Вітте. У 1920 р. емігрував до Львова. Помер 29 жовтня 1935р. . Картини Ю.Магалевського присвячені історії запорізького козацтва³⁴.

Не можна не відзначити велику роль ще одного представника інтелігенції лікаря І.Луценка. Іван Митрофанович Луценко народився на Одещині у 1869 р. (за деякими даними - 1864 рік). 1902-1907 рр. Луценко був одним з лідерів української народної партії. Під час першої світової війни - полковник медичної служби російської армії. У квітні 1917 р. став одним з організаторів і першим головою одеської української військової ради, яка ставила за мету сприяння побудові української незалежної держави. Він був також організатором українського військового коша, членом Одеського повітового громадського комітету. 21 квітня 1917 р. на військовому національному конгресі його було обрано до складу Української Центральної Ради від Одеси, а на початку червня 1917р. - членом українського військового комітету. За політичними переконаннями - рішучий поборник самостійності України³.

П. Скоропадський у "спогадах" про нього пише: "... у Києві тоді ж я познайомився з якимсь лікарем Луценко. Полтавець представив мені його, як одного з великих організаторів козацтва на півдні України, в Одесі... Луценко видався мені ідеалістом, який намагався у нал; час відродити повністю старе козацтво і всю Україну перебудувати на козацький лад..."³⁵.] Німецька військова контррозвідка, підбираючи кандидатів на гетьманську посаду весною 1918р., дала таку характеристику: "Скоропадський - аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабівільний, але честолюбний; лікар Луценко І. - сильний оратор, уміє повести зг собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець - з Галичини, політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо принесе йому користь"³⁶. Влітку 1919 р. Луценко загинув у боях за залізничну станцію Антоніни на Волині (за іншими даними , потрапив у більшовицький полон і був розстріляний).

Все сказане дає змогу зробити висновок про те, що українська інтелігенція серед інших класів та груп була значною соціальною базою вільного козацтва. Внаслідок високого рівня освіти та культури . національної свідомості, матеріальної зацікавленості вона стояла

на чолі вільно-козацького руху на півдні України. "Просвіти" як інституції засновані та керовані нею, стали підґрунтям організації УВК. Велике значення відіграв і суб'єктивний фактор на формування та діяльність В.К. південного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за жовтень // Літопис революції.-1927.-№5 (26)-5*6 (27).-С.235-252; Семенов. Чижев. Октябрьський період- на Звенигородщині //Летопись революции.-1926.->il(16).-С.90-96; Равич - Черкасский М. Февраль-декабрь 1917г. в Екатеринославе // Летопись революцшии.-'22.-№1.-С.78-80.; 2. Годы борьбы 1917-1927 гг. - Елисоветград, 1927.-194 е.; Борьба за Советы на Елгатеринославшине. Сборник статей и воспоминаний,- Днепропетровск, 1927.-292 е.; 1917-1927 гг. Октябрь на Глещине. - Одесса, 1927.-492 е.; 3. Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад. -Б. м, 1'33.-76 с.; Дорошенко А. Червона Гвардія Київського Арсеналу жовтень 1917-січень 1918р.- К. 1933.-42 с.; 4. Ілнниченко В. Відродження нації. В 3х томах -Київ-Відень, 1920. Т.2; Христюк П. Замітки і матеріали до Історії української революції 1917-1920рр.-Прага, 1921,- Т.1-2.; Шаповал М. Військо і революція.- Прага-Львів, І.-23; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1920) в 2х томах.-Прага,1942.; 5. Тютюнник Ю. Чоловічійна стихія // Дзвін.-1991.-№8.-С.92-104; Жук А. Вільне козацтво //Український Скиталець.-1923,- Ч.І j 23).- С.56-58; 4.2 (24).- С.38-40; 4.9-10 (31-32).- С.41-43; Ч.19-20 (41-42).- С.49-56; Доенко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва //Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік.- ~зів,1932.-С.85-103; Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917р.в Україні. -Львів , 1934.; 6. Екець В. Українське Вільне козацтво // Українське козацтво.-1974.-№2(28).- С.31-35; Задояний В. Українське Н.ьне Козацтво і боротьба з московською навалою //Українське козацтво.-1977.-№1-2.-С.19-23.; 7. Шабатін І. Н д скинення царату до влади Рад // 1917-1920 роки на Білоцерківщині.-Біла Церква, 1927.-С.6-22; Гарчев Г.І. трвона Гвардія України у Жовтневій революції. -Харків , 1969.-267 с.; 8.Голубко В. Армія УНР 1917-1918рр. -зороення та боротьба за державу).-Львів, 1997.-С.275; Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у < зотьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918рр.-К., 2002.-398 е.; Захарченко П. Вільне Козацтво у 1917- ! -18рр.// Історія України.-1998.-№21.-С.1-2; Кравчук М. Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного Г-зацтва та його роль у державотворчому процесі України // Нова політика.-1999.-№ 1,- С.10-15; Гаврилюк Г.І. ~:бровольчі формування у військовій політиці УНР (січень-квітень 1918р.) // Вісник Харківського Т'ізверситету.-Харків, 1998. Вип.2,- Хе 401.-С.376-385; Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави с.гень-грудень 1918р.).-Харків, 2000.-460 с.; 9. Лободаєв- В. Українське Вільне козацтво (1917-1918): Лзс...канд.іст. наук. - К.,2001.-216 с.; 10 Стефанів З. Історія Українського війська // Київська Старовина .- • -93.-Х°4.-С.84, 86, 89, 90, 96.; 11. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у вольних змаганнях. -Львів, 2000.-260 с.; 12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний напис .- К, П°99.-909 с.; 13. Папакін Г. Отаман Вільного Козацтва // Історія України.-2000.-№І.-С.81-84.; 14. Мірчук П. і оайнсько-московська війна (1917-1919).-Торонто, 1940.-263 с.; 15. Шкільник М. Україна в боротьбі за зсжавність. -Торонто , 1940.-263 с.; 16. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920).-Мюнхен. П.-09.; 17. Тамарський Ю.Українське Вільне Козацтво // Вісті комбатанта.-1962.-№1.-С.28-31.; 18. Цапко І. Роля Віійного козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил.) // Вісті счбатанта.-1967.-№5-6.-С.19-25.; 19. Кразчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки //Право 7 таїни,-1998.-№7.-С. 106-110.; 20. Мироненко О. Українське державотворення: не витребуваний потенціал .- Б_ 1997.-560 с.; 21. Голубко В. Змарнована сила // Наука і суспільство.-1992.-№10-12.-С.24-26.; 22. Нлиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918рр. (Про що "історія мовчить").- :оонто, 1970.-Т.1.-571 е.; 1973.-Т.2.-670 с.33.; 23. Anthony D. Smith, 'Nationalism: A Trend Report and : г іography//Current Sociology, no. 3 (1973).- P. 68.; 24. Кравченко Б. Суспільні зміни і національна свідомість в Г*«таїні ХХ ст: Пер. з англ.-К., 1997.-423 С.-С.22, 25; 25. Степанівський В. Українська політика// Дзвін. Збірник. 1907.-Т.1.-С. 240; 26. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Документи українського исчг.нізму.-Нью-Йорк.-і962.-С.176; 20; 27. Martin Malia, "What is the Intelligentsia?" in Richard Pipes (ed.) The ifessionian Intelligentsia. - New York, 1961 PP. 5-6.; 28. Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях.-1923.- • -ifel.-С.99.; 29. Tom Nairn, The Break-up of Britain : Crisis and Neo-Nationalism.- London, 1977.- P.340.; 30. Липа І тіт Одеська "Січ" // Українське козацтво.-1972.-№3.-С.13-14.; 31. Мелешко Ф. Українське Вільне Козацтво в ""*глосах // Українське козацтво,- 1974.- № 2.; 32. Магалевський Ю. Українська праця в Олександрійську в Q 7р. // Календар-Альманах "Дніпро" на 1939.-№1.-Львів, 1938.-С.111-118.; 33. Держ. архів Зап.обл.-Ф.Р.-74,- ,.-Спр.1.-Арк.17; 20.; 34. Забочень М. Художник з Олександрівська // Запорізька Старовина .-Запоріжжя, -45.-С.73-77.; 35. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917-грудень 1918).-Київ-Філадельфія, 1995,- С. 100.; 36. _1\ВО України.-Ф.-4547.-Оп.1 .-Арк.57.